

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Η ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

I

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ὑποκειμένου.— Στὴν πρώτη, τὴν κοσμολογικὴν περίοδο τῆς ἑλληνικῆς, ποὺ εἶναι καὶ πρώτη τῆς παγκόσμιας, φιλοσοφίας, ἐτέθησαν οἱ θεμελιακὲς προϋποθέσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ συντελέσθηκε ἡ φιλοσοφικὴ νόηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Αὐτὸ ἦταν τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τῆς πρώτης περιόδου καὶ μὲ αὐτὸ ἐξαντλήθηκε τὸ ἔργο τῆς. Ἔτσι ὅμως, ὅση καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀξία τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἀπόμεινε ἓνα μεγάλο κενό. Στὴν περίοδον αὐτῆ, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀντιμετώπισε ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου καὶ τὰ καθώρισε στὴν οὐσία τους. Ἀντιμετωπίζοντας ὅμως ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, νόμισε ὅτι αὐτὰ ἦταν τὸ ὅλον καὶ ὅτι ἡ θεωρητικὴ κατάκτηση αὐτοῦ τοῦ ὅλου ἐξαντλοῦσε κάθε γνωστικὴν δυνατότητα. Καὶ εἶναι φυσικόν, εἶναι ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἀναγκαιότητα δικαιολογημένο, πρὸς τὰ ἐκεῖ νὰ εἶχε στραφῆ καὶ ἐκεῖ νὰ εἶχε ἐξαντληθῆ τὸ θεωρητικὸ πάθος τῶν πρώτων φιλοσόφων. Καθὼς ἐξορμάει διψασμένο τὸ πνεῦμα πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ δοκιμάζει γιὰ πρώτη φορά τὴν εὐδαιμονίαν τῆς γνωστικῆς κατάκτησης, καταπιάνεται μὲ ὅ,τι ἄμεσα τοῦ προσφέρεται, μὲ τὸν κόσμον τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἀντικρῦζει. Καὶ κατωρθώνει νὰ βρῆ τὴν ἐνότητα τοῦ ἀντικειμενικοῦ αὐτοῦ κόσμου καὶ νὰ τὸν συνθέσῃ σὲ ἓνα ἐνιαῖον σύστημα.

Παρ' ὅλες ὅμως τὶς μεγάλες αὐτὲς ἐπιτεύξεις, παρ' ὅλο τὸ ἄκρατον θεωρητικὸ πάθος, ποὺ ὅμοιο ποτὲ πιά δὲν ξαναγνώρισε ἡ ἀνθρωπότητα, τὸ ἔργο ποὺ ἄφησαν οἱ κοσμολόγοι φιλόσοφοι ἔμεινε μονόπλευρον. Δὲν ἀντίκρυσεν παρὰ μιάν ὕψην τῆς ὀλότητος τῆς ζωῆς. Κάτι βασικὸν λείπει γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ πνεύματος· μάλιστα, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη οὔτε κἂν ἡ συνείδησις αὐτοῦ ποὺ λείπει. Ἡ φιλοσοφία ἐξαντλοῦσε τότε ὅ,τι θεωροῦσε ὡς ὅλον, τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, καὶ ἐκεῖ σταματοῦσε τελειωτικά. Τὸ ὅλον ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ ὅλον τοῦ κόσμου. Μὲ τὰ ἀντικείμενα δὲν ἐξαντλεῖται ὁ κόσμος. Ὁ κόσμος ὁ ἀντικειμενικὸς ποτὲ δὲν ὑπάρχει ἀληθινὰ μόνος του. Τὸν

σκεπτόμαστε βέβαια τὸν κόσμον τῶν ἀντικειμένων στὴν ὁλότητά του, σὰν νὰ ἦταν μόνος. Λέμε, πὼς εἶναι ἔτσι ἢ ἀλλοιῶς, τὸν μελετοῦμε, τὸν κρίνομε. Ἀλλὰ ποιὸς τὰ λέει αὐτά, ποιὸς μελετᾷ καὶ κρίνει ἔτσι τὸν κόσμον; Ποιὸς διαπιστώνει τὴν ὑπαρξή του; Ὁ κόσμος, καὶ ὅταν θεωρῆται σὰ μόνος του, εἶναι πάντοτε ἀντικείμενο τῆς σκέψης μας. Ὅπως κάθε ἀντικείμενο, ὑπάρχει ὡς ἀντικείμενο γιὰ κάτι ποῦ τοῦ ἀντίκειται, γιὰ κάποιο ὑποκείμενο. Κάθε θεωρούμενο εἶναι θεωρούμενο κάποιου θεωρητῆ. Ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος στὴν ὁλότητά του εἶναι ἀντικείμενο τῆς θεωρίας μας, ἐμπίπτει στὴ σφαῖρα τῆς θεωρίας μας, διαμορφώνεται σὲ περιεχόμενον τῆς θεωρίας μας. Ὡς περιεχόμενον ὅμως ὁδηγεῖ τὴ σκέψη πρὸς ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο ποῦ περιέχει τὸ περιεχόμενον, στὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου. Στὴ θεωρία μας περιέχεται ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος, δηλαδὴ σὲ ἐμᾶς ποῦ θεωροῦμε, στὸ ὑποκείμενον ποῦ θεωρεῖ. Τὸ ὑποκείμενον αὐτὸ εἶναι ἡ μορφή τοῦ περιεχομένου, ἡ μορφή τῆς θεωρίας τοῦ κόσμου. Ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος περιέχεται λοιπὸν σὲ ἓνα ὑποκείμενον. Τὸ ὑποκείμενον αὐτὸ εἶναι τὸ νέο στοιχεῖο, ποῦ δὲν ἀνήκει στὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον. Τὸ ὑποκείμενον, τὸ ἐγώ, εἶναι ἄλλος κόσμος, ὁ ὑποκειμενικὸς. Αὐτὸν τὸν ὑποκειμενικὸν κόσμον τὸν ἀγνόησε ἡ πρώτη περίοδος τῆς φιλοσοφίας. Ὅμως μόνο μὲ αὐτὸν ὀλοκληρώνεται ἡ ζωὴ καὶ ὑπάρχει ἀληθινὰ τὸ ὄλον ποῦ ζητάει ἡ φιλοσοφία. Ὅλον δὲν εἶναι μόνον ἡ ὁλότητα τῶν ἀντικειμένων ποῦ θεωροῦνται, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑποκείμενον ποῦ τὰ θεωρεῖ. Ὅλον εἶναι ὁ ἀντικειμενικὸς καὶ ὁ ὑποκειμενικὸς κόσμος σὲ μιὰ σύνθεση καὶ ἐνότητα. Καὶ ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία ὀλοκληρώνεται, ὅταν νοήση καὶ τὰ δύο, ὅταν δηλαδὴ θεωρήσῃ φιλοσοφικὰ ὄχι μόνο τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ τὸν ὑποκειμενικὸν, τὸ ἐγώ.

Καὶ μάλιστα στὴ φιλοσοφικὴ θεωρία θὰ ἔχη τὰ πρωτεῖα τὸ ἐγώ γιὰτὶ εἶναι λογικὰ πρῶτον. Τὸ ἐγώ, σὰ μορφή, εἶναι τὸ διαμορφωτικόν, τὸ δημιουργικόν, τὸ ἐλεύθερον στοιχεῖον. Χωρὶς τὸ ἐγώ ποῦ θεωρεῖ, ἀντικείμενον δὲν ὑπάρχει· ὁ κόσμος δὲν ὑπάρχει χωρὶς τὸ ἐγώ. Πρῶτον εἶναι ἡ ἀξία τοῦ ἐγώ τῆς θεωρίας γιὰ τὴν φιλοσοφία εἶναι φανερό, ἐκεῖ ποῦ τὸ ἐγώ λογικὰ γίνεται ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ἡ νεώτερη φιλοσοφία ἀρχὴ τῆς ἔχει τὸ θεωρητικὸν ἐγώ, ποῦ τὸ δέχεται σὰν τὸ μόνον ἄμεσον καὶ βέβαιον δεδομένον. Ὁ Descartes, ὁ Kant, ὁ Fichte, Schelling, ὁ Schopenhauer ἀρχίζουν τὴν φιλοσοφίαν τους μὲ τὸ ἐγώ τῆς θεωρίας. «Ὁ κόσμος εἶναι ἡ παραστασί μου», (δηλαδὴ τοῦ θεωρητικοῦ ἐγώ), ἔλεγε ὁ τελευταῖος ἀπὸ αὐτούς.

Οἱ σοφιστὲς καὶ ἡ ἐποχὴ τους.— Ἡ θεμελιακὴ αὐτὴ ἐννοία τῆς φιλοσοφίας ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς. Στὴν ἱστορίαν

τῆς φιλοσοφίας οἱ σοφιστὲς εἶναι ποὺ ἐκτελοῦν τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον εἰς τὸν κόσμον τοῦ ὑποκειμένου. Φάνηκαν μετὰ τὸ 450 π. Χ., ὅταν πλοῦτος καὶ δόξα εἶχαν σωρευθῆ στὸ κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τότε, ὠριμασμένο πιά τὸ ἔθνος ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες, ἀπὸ τοὺς πολέμους, ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, εἶχε πάψει νὰ ἰκανοποιῆται μὲ τὴν ἀπλή πνευματικὴ τροφὴ τῆς κοινῆς παράδοσης. Τὰ ἀρχαῖα θέσμια, ἡ θρησκεία, ταίριαζαν εἰς τὴν γενιὰ τῶν μαραθωνομάχων. Τώρα ἡ πλειονότης, εἰς τὰ πιὸ προοδευμένα κέντρα, στέκεται κριτικὰ μπρὸς εἰς τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς· καὶ ζητᾷ νέες ἀρχὰς καὶ κριτήρια. Οἱ νόμοι, ποὺ πρὶν ἦσαν μόνιμοι καὶ ἀνάλλαχτοι, ἀλλάζουν τώρα ὅλα καὶ γρηγορώτερα, χωρὶς λόγον μάλιστα κάποτε, κατὰ τὴν ἰδιοτροπίαν τοῦ δήμου. Στὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ τῆς ἐποχῆς φαίνονται τὰ καθεστῶτα νὰ ἀνεβοκατεβαίνουν. Ὁ πολίτης παράλληλα μὲ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας του, ἀλάθητους καὶ ἱεροὺς κατὰ τὴν παλαιὰν ἀντίληψιν, μαθαίνει καὶ ξένους νόμους, διαφορετικοὺς, καλλίτεροὺς καὶ κάνει συγκρίσεις μεταξὺ τῶν διαφόρων νόμων. Οἱ νόμοι ποὺ ἔτσι ἦσαν πρὶν ἀποκρυσταλλωμένα δόγματα, ἀρχίζουν τώρα νὰ γίνονται προβλήματα, εἰς ἔργα ἀνθρώπινα, καὶ ἀντικείμενα συχνὰ τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας. Ἀρχίζει ἡ σύγκρισις καὶ ἡ κρίσις, ἀρχίζει ἡ κριτικὴ τῶν πολιτικῶν ἀξιῶν.

Ἄλλὰ καὶ εἰς ἄλλες ἀξίαις ἐκτείνεται τὸ κριτικὸν πνεῦμα. Ἡ τέχνη ἔχει λυτρωθῆ ἀπὸ τοὺς τύπους καὶ ἀδέσμευτα πλησιάζει τὸ ἀνθρώπινον σῶμα. Ἐνανθρωπίζονται καὶ οἱ θεοὶ καὶ ἔρχονται νὰ σταθοῦν κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δράμα ζυγίζει τὴν ὕψιστες ἀξίαις τῆς ζωῆς. Στὴ δράσιν του συγκρούονται οἱ ἠθικοὶ καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι. Γίνεται φανερό, πῶς ὅσο βαθύτερα προχωροῦμε τόσο καὶ περισσότερο μᾶς ἀποκαλύπτεται ἡ ζωὴ συνθεμένη ἀπὸ ἀφευκτες ἀντινομίας. Καὶ ἔρχεται νὰ προστεθῆ εἰς ὅλα αὐτὰ καὶ ἡ φιλοσοφία· αὕτη ποὺ κατάργησε τὴν μυθολογικὴν ἀφέλεια εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἀπλότητα καὶ ἐνότητα τῆς ἠθικῆς συνείδησης· καὶ ἔφερε ἀντίστροφα πολλαπλὰς ἀντιθετικὰς ῥοπὰς, ἀνάμεσα εἰς ὅποιον ἢ συνείδηση μοιραῖα κλυδωνίζεται.

Τὸ ἔργο τῶν σοφιστῶν.— Ἡ συρροὴ ὅλων αὐτῶν τῶν λόγων ἔκανε τὸν ἄνθρωπον νὰ μείνῃ πιά χωρὶς καμμιάν ἑτοιμὴν μορφήν, χωρὶς δοσμένους κανόνες, ἐντελῶς ἀβοήθητος, μόνος. Στὴ μοναξιά του ὅμως αὕτη, μέσα εἰς τὴν ἐρείπειαν τῶν παλιῶν ἰδανικῶν, πλανιέται μὲ τὰ μάτια πάντα ἀνοιχτά, μὲ τὴν συνείδησιν κριτικὴν, ὠριμὴν. Σὲ μιὰ τέτοιαν ἐποχὴν ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀναγκασμένος νὰ τοποθετήσῃ ὁ ἴδιος πιά τὸν ἑαυτό του. Ἄλλὰ τοῦ χρειάζονταν ἐφόδια ἄλλου εἴδους εἰς τὴν κρίσιμην αὕτη θέσιν. Ὁχι δόγματα καὶ παραδόσεις, ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία

τῆς κριτικῆς ἔρευνας, ἡ ἐπικίνδυνη αὐτὴ ἐλευθερία, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ καὶ στὴν καταστροφή, ἀλλὰ ποὺ μόνον αὐτὴ πάλι ὀδηγεῖ καὶ πρὸς τὴν ἀθανασία. Ἄν ζητοῦσαν πρὶν νέα ἐφόδια, νέες ἀξίες, μόνον ὠρισμένοι λιγοστοὶ διανοούμενοι, ποὺ ἀνῆκαν στὶς κλειστὲς προσωκρατικὲς σχολές, γιατί τότε εἶχαν μόνο τοῦτοι οἱ λίγοι διαλεχτοὶ ἐλεύθερο πνεῦμα, τώρα χρειάζονται τὶς νέες ἀξίες καὶ τὰ νέα κριτήρια ὅλοι οἱ ἐλεύθεροι πολῖτες τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Τώρα ἔχουν πολλοὶ μιὰ κάποια ἐπίδραση στὴ ζωὴ τῆς πολιτείας· πολλοὶ πιά εἶναι οἱ ὠριμοὶ ποὺ ἔχουν ξεπεράσει τὶς παλιὲς ἀξίες· πολλοὶ θέλουν νὰ θεμελιώσουν προσωπικὰ τὴ σχέση τους πρὸς τὴ ζωὴ. Ἄρχισε πιά νὰ γεφυρώνεται σιγὰ - σιγὰ τὸ χάσμα, ποὺ χώριζε πρὶν, στὴν ἐποχὴ τῶν προσωκρατικῶν, τὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία ἀπὸ τοὺς πολλούς. Τώρα οἱ περισσότεροὶ στρέφονται πρὸς τὸ φῶς τῆς γνώσης, γιατί στὴν κρίσιμη μόνωσή τους διδάχθηκαν, πῶς γιὰ νὰ ἐπικρατήσουν σήμερα πιά πολιτικά, γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν στὴν κοινωνία, χρειάζονται πρῶτα - πρῶτα γνώση. Πείσθησαν πῶς ὁ ἐπιστήμονας εἶναι ἀξιώτερος στὴ ζωὴ, δυνατώτερος στὴ δράση. Ἐνοιώσαν πρὸ πάντων τὴ δύναμη τῆς λογικῆς, τῆς ἐπιστήμης τὴ βεβαιότητα, τὸ κύρος ποὺ δίνει ἡ θεωρητικώτερη ἐποπτεία τῶν πραγμάτων. Καὶ γεννήθηκε φυσικὰ ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ τάση νὰ διαδοθῇ ἡ ἐπιστήμη καὶ νὰ πλατύνῃ ἡ φιλοσοφικὴ παιδεία.

Στὴ διάχυτὴ ζήτηση γιὰ τέτοια γνώση ἀνταποκρίθηκε μιὰ ἀνάλογη προσφορά. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀρχίζουν νὰ βγαίνουν στὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς σχολές σμήνη ἀπὸ ἀνθρώπους, ποὺ εἶχαν δουλευθῇ στὸ ἀμόνι τῆς λογικῆς μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη. Καὶ αὐτοὶ προσφέρονται νὰ διδάξουν ὅσα χρειαζότανε τὸ μεγάλο κοινό· ἀναλαμβάνουν νὰ ἐκλαϊκεύσουν τὴ φιλοσοφία τῶν ἐπιλέκτων. Ὑπόσχονται νὰ μεταδώσουν στὸν καθένα ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ ἀναδειχθῇ ξεχωριστὸς πολίτης, γιὰ νὰ ἐπιδείξῃ ἀξιοσύνη στὴν πολιτικὴ ζωὴ· γιατί οἱ πολλοὶ προσέρχονται στὸ φῶς τῆς γνώσης μὲ ὠρισμένους ἀπὸ πρὶν πρακτικοὺς σκοποὺς καὶ ὄχι μὲ καθαρὰ θεωρητικὲς προθέσεις. Ἡθελαν μὲ τὴ γνώση νὰ ἀναπληρώσουν ὅ,τι ἄλλοτε στὴν κοινωνικὴ τους ζωὴ τοὺς τὸ ἔδινε ἔτοιμο ἢ παράδοση. Οἱ περισσότεροὶ αὐτοὶ ποὺ προσέρχονται δὲν ἦταν πνευματικοὶ ἄνθρωποι, ἀλλὰ ἄνθρωποι τῆς πράξης, μάλιστα τῆς πολιτικῆς πράξης. Ἐρχονται νὰ πάρουν ἐφόδια γιὰ νὰ μορφωθοῦν σὰν ἡγέτες τοῦ δήμου καὶ σὰν ρήτορες τῆς ἐκκλησίας.

Οἱ παλιοὶ κοσμολόγοι φιλόσοφοι δὲν ἀνταποκρίνονταν σὲ τέτοιες προθέσεις. Ἄλλωστε οὔτε καὶ μποροῦσε νὰ ἐκλαϊκευθῇ τὸ βαρὺ καὶ μεταφυσικὸ ὕλικὸ ποὺ δίδασκαν ἐκεῖνοι. Ἐπρεπε νὰ στραφῇ ἡ σπουδὴ

πρὸς κλάδους, πού ἄμεσα ὀδηγοῦσαν στὸν κόσμον τῆς πολιτείας, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, πρὸς τὰ πράγματα πού ζητοῦσαν νὰ μάθουν οἱ πολλοί. Καὶ ἤρθαν οἱ σοφιστὲς καὶ πραγματοποιοῦσαν τὴν στροφὴν αὐτὴ πρὸς τὴν πράξιν. Εἶναι φανερὴ ἡ μεγάλη ἀξία ἐνὸς τέτοιου ἔργου. Ὁδήγησε ἔμμεσα στὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ὑποκειμένου, γιατί ἡ θεωρία τῆς πράξης εἶναι θεωρία τῆς συνείδησης πού πράττει, ἡ θεωρία τοῦ ἐ γ ώ.

Τὸ ἦθος τῶν σοφιστῶν.— Οἱ σοφιστὲς ὅμως στὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο, ἂν κριθοῦν στὸ σύνολό τους, δὲν ἔδειξαν τὸ πνευματικὸ ὕψος καὶ τὴν ἠθικὴ δύναμιν πού τοῦ ταίριαζε. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ δὲν τείνει νὰ χτυπήσῃ τὴν ὠνητὴ διδασκαλίαν τους, τὸ ὅτι οἱ περισσότεροὶ ἀδρότατα πληρώνονταν καὶ ἔκαναν τὸν οἶκον τοῦ πνεύματος οἶκον ἐμπορίου. Ἀποβλέπει σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖον· στὸ ὅτι κατέβασαν καὶ τὸ ἴδιον τὸ πνεῦμα πού μετέδιναν σὲ χαμηλὰ ἐπίπεδα. Κατέβασαν τὸ ἔργο τῆς γνώσης σὲ σημεῖον, πού ἡ γνώσις κατανοοῦσε ἀγνωσίαν ἢ καὶ, κάτι χειρότερον, παιγνίδιον. Ἔτσι κλόνισαν τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστήμης, πού οἱ ἴδιοι τὴν εὐαγγελίζονταν σὰ δασκαλοὶ σοφίας. Οἱ περισσότεροὶ μάλιστα καὶ οἱ πιδὲ μέτριοι μέσα στοὺς σοφιστὲς, ἀντὶ γνώσιν οὐσιαστικὴν πρόσφεραν λέξεις ἀπλῆς, μιάν ἐπίφασιν γνώσιν μόνο, λαμπρὴν βέβαιαν ἐπίφασιν, ἀλλὰ τίποτε ἄλλο. Πρόσφεραν τὴν ρητορείαν, πού θάμπωνε καὶ ζάλιζε καὶ σκέπαζε τὴν κενότητα τοῦ νοήματος. Πρόσφεραν τὰ ψεύτικα ἐπιχειρήματα, τὰ σοφίσματα· γιατί ἦταν ἡ ρητορεία καὶ τὸ παιγνίδιον τῶν λέξεων πιδὲ εὐκόλον μέσον γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν καὶ πιδὲ πρόχειρον καὶ ἀκόμη, ἴσως, πιδὲ ἀποτελεσματικὸν μπροστὰ στίς μάζας. Ἔτσι ἡ σοφιστικὴ ἔγινε τὸ δηλητήριον τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας· καὶ, καθὼς σιγὰ - σιγὰ διοχετεύθηκε σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς, μπορούμε νὰ ποῦμε, πὼς αὐτὴ ἔγινε ἡ κύρια πνευματικὴ αἰτία πού ὠδήγησε στὴν κατάρρευσιν τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν κόσμον. Ἐλάχιστοι σοφιστὲς μπορούν ἴσως νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὴν μομφὴν αὐτὴν· ὁλοτελῶς ὅμως οὔτε καὶ οἱ πιδὲ διαλεκτοί. Ὁ Γοργίας ὁ Λεοντῖνος, πού γοήτεψε τοὺς Ἀθηναίους μὲ τὴν ρητορικὴν του δεινότητα, εἶναι ὁ πιδὲ τραγικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ φιλοσοφικοῦ μηδενισμοῦ. Καὶ ὁ Πρωταγόρας, ὁ ἀρχαιότερος καὶ ὁ ἀσύγκριτα ἀνώτερος ὄλων τῶν ἄλλων, αὐτὸς πού μόνος του ἴσως βαστάει στοὺς ὤμους του ὅλην τὴν θετικὴν συμβολὴν τῶν σοφιστῶν στὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος, τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ὑποκειμένου, καὶ αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ξένος ἀπὸ τὴν κακὴν τροπὴν τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, πού σὰ νὰ τιμωριώταν, γιατί αὐτὸς γέννησε τὴν σοφιστικὴν. Καὶ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Πρωταγόραν, ὄχι γιατί τοῦ ἔλειψε πνευματικὴ ἀρετὴ καὶ θεωρητικὸν ἦθος, ἀλλὰ γιατί — καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ τραγικώτερον — ἡ

σοφιστική σκέψη, ακόμη και στην καλύτερή της έκφανση, έχει, στα ίδια τα πνευματικά της θεμέλια, κάτι χαλασμένο. Το κακό της σοφιστικής έχει την πρώτη του αφετηρία στην ίδια τη φιλοσοφική της αρχή. Την κακήν ήθική της επίδραση δεν θα την συνυφαίναμε με αυτήν την ίδια τη σοφιστική σκέψη, αλλά το πολύ πολύ με ώριμους σοφιστές, αν έλειπε ο ριζικός αυτός λόγος, αν δεν υπήρχε στη βάση της κιόλας ένα λογικό, ένα πνευματικό αμάρτημα. Το πρώτο αυτό δίδαγμα που αντλούμε από τη φιλοσοφία των σοφιστών, αξίζει και σήμερα να τονισθῆ, για να φανῆ, πόσο βαθειά είναι ἡ επίδραση τῆς φιλοσοφίας στην πράξη, πόσο στενή είναι ἡ σύνδεση τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς μοίρας ἑνὸς λαοῦ.

Όταν ἀπὸ χαμηλὰ ἀντικρύζουμε τὰ πράγματα, ἡ φιλοσοφία φαίνεται ἀσχετὴ πρὸς τὴν πράξη. Ἡ πλατύτερη ἱστορικὴ ἐποπτεία ὅμως μᾶς δείχνει πόσο στενὴ εἶναι ἡ ἐξάρτησή τους. Ὁ ἄνθρωπος τῆς πράξης, ὅπως καὶ τότε, ἔτσι καὶ πάντα, καταφεύγει στὴ φιλοσοφία, γιὰ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ, σὰν πολικὸ ἀστὲρι, σταθερὰ μέσα στὴν κοινωνικὴ τρικυμία. Παρουσιάζονται ὅμως τότε οἱ ἄνθρωποι ποὺ κατεβάζουν τὴ φιλοσοφία σὲ ἐπίπεδα χαμηλὰ, γιὰ νὰ τὴν χρησιμοποιήσουν ὡς μέσο στὶς δικές τους κακὲς προθέσεις ἢ γιὰ νὰ κολακεύσουν τὶς κακὲς προθέσεις τῶν ἄλλων, γιὰ νὰ στηρίξουν τῶν ἄλλων τὴν κακὴ πολιτικὴ ἢ καὶ τὴ δική τους. Αὐτὸς εἶναι ὁ μεγάλος κίνδυνος τῶν κρισίμων ἐποχῶν, ὅπως καὶ τῆς δικῆς μας. Καὶ εἶναι γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς εὐπρόσδεκτη στοὺς πολλοὺς ἡ σοφιστικὴ θεωρία. Εἶναι, καθὼς φαίνεται, σὲ κάθε ψυχὴ κρυμμένος, σὲ κάποια πτυχὴ της, πάντα κάπου, ὁ σοφιστικὸς ἄνθρωπος· ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲ νοιάζεται ἀληθινὰ γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ νόμου, ποὺ δὲ γυρεύει νὰ ἔχῃ δίκιο, ἀλλὰ θέλει νὰ φαίνεται προπάντων πὼς τὸ ἔχει· αὐτὸς ποὺ χαίρεται νὰ ἐπικρίνῃ καὶ νὰ ἀρνιέται καὶ νὰ κουρελιάζῃ κάθε ἀξία, γιὰτὶ κατὰ βάθος δὲν πιστεύει σὲ τίποτε. Γι' αὐτό, οὐσιαστικά, ὁ σοφιστικὸς ἄνθρωπος δὲν ξέρει ποῦ νὰ πάῃ, δὲν ξέρει τί θέλει, δὲν μπορεῖ νὰ ξέρῃ. Τὸ μόνο ποὺ ἴσως μπορεῖ νὰ θέλῃ εἶναι ἡ πρόσκαιρη ἀτομικὴ του ἀπόλαυση ἢ ἡ κοινωνικὴ του ἐπικράτηση, μὲ ὅποιο μέσο.

Τὴν προηγούμενη περίοδο τῆς φιλοσοφίας, τὴ γενιὰ τῶν φιλοσόφων τῆς ἀντικειμενικότητας, τὴν παραβάλαμε μὲ μιὰ μεγαλόπρεπη τραγωδία· οἱ δισσοὶ λόγοι τῶν σοφιστῶν θὰ μπορούσαν νὰ παραβληθοῦν μὲ μιὰν ἀληθινὴ, βαρεῖα κωμωδία. Καὶ μεταξὺ μιᾶς τραγωδίας καὶ μιᾶς κωμωδίας, μεταξὺ τοῦ δάκρυου καὶ τοῦ γέλιου, συχνά, ὅπως τὸ μαθαίνει κανεὶς στὴ ζωὴ, πιὸ πικρὸ καὶ πιὸ σκόταδερὸ εἶναι τὸ γέλιο.

Τὸ ὑποκείμενο τοῦ Πρωταγόρα.— Καὶ ὅμως παρὰ τὴν ἠθικὰ καταστρεπτικὴν τὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς κοινωνικῆς ἰδεολογίας καὶ ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς, πολιτικῆς ζωῆς μένει ἀπαραμείωτη πάντα καὶ ἡ μεγάλη θετικὴ συμβολὴ τὴν ἐπὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ὑποκειμένου κόσμου, ἡ ἀνακάλυψις τῆς ἔννοιαι καὶ τῆς σημασίας τοῦ ὑποκειμένου, τοῦ ἐγώ.

Πῶς ὅμως συνέβη καὶ γιὰ πρώτη φορά σκέφθηκε ὁ ἄνθρωπος τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸν κόσμον του; Πῶς ὁ Πρωταγόρας σκέφθηκε γιὰ πρώτη φορά καὶ ἀνακάλυψε τὸ ὑποκείμενο, ποῦ θεωρεῖ καὶ ποῦ πράττει; Ἄς δοῦμε πρῶτα, τί εἶναι αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο. Ἡ ἀπάντησις φαίνεται εὐκόλῃ. Τὸ σκεπτόμαστε σὰν ἕνα ἄνθρωπον ἀπὸ σάρκα καὶ ὀστά. Καὶ ἀκριβῶς ἔτσι καὶ ὁ Πρωταγόρας τὸν ἄνθρωπον, σὲ αὐτῆν τὴν ὑπόστασιν, τὸν πῆρε γιὰ ὑποκείμενον τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως θεώρησε σὰν ὑποκείμενον τὴν ψυχοφυσικὴν ἀνθρώπινον ὄντοτητα.

Εἶδε τὸ ὑποκείμενον, σὰν κάτι πραγματικόν, καὶ μελέτησε, πῶς λειτουργεῖ ἡ γνωστικὴ πρὸ παντὸς ἐνέργεια αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ ἀπλούστερη ἀπάντησις ἐπὶ τὸ τελευταῖον αὐτὸ ἐρώτημα, αὐτῆν ποῦ δίνει καὶ ὁ Πρωταγόρας, εἶναι ὅτι ἡ γνώσις συντελεῖται μὲ τὰς αἰσθήσεις. Τίποτε ἄλλο δὲν ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος, παρὰ ὅ,τι προσπίπτει ἐπὶ τὰς αἰσθήσεις του. Ὅλες οἱ πόρτες, οἱ ἀνοιχτὲς πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ πρὸς τὸν μέσα κόσμον, τὸν κόσμον τῶν παθῶν, τῆς ἡδονῆς, τοῦ πόνου, ὅλες εἶναι πόρτες αἰσθήσεων. Ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου πηγάζει ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις, ἐξαντλεῖται μὲ ὅ,τι δίνουν οἱ αἰσθήσεις. Τὸ ὑποκείμενον ποῦ θεωρεῖ, ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀνθρώπινον συνείδησιν, μὲ ὅ,τι μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις γεμίζει ἀντιλαμβάνεται μόνον ὅ,τι ἐπὶ τὰς αἰσθήσεις φαίνεται. Ἡ ἀντίληψις τῶν φαινομένων, τῶν ὄσων μᾶς δίνει ἡ αἴσθησις, ἐξαντλεῖ τὴν λειτουργίαν τῆς συνείδησις τοῦ ὑποκειμένου ποῦ θεωρεῖ. Βέβαια τὸ θεωρητικὸν ὑποκείμενον δὲν ἔχει μόνον ἀντιλήψεις τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ σχηματίζει καὶ ἔννοιαι καὶ κρίσεις γιὰ τὰ πράγματα. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἔννοιαι πάλι καθὼς καὶ οἱ κρίσεις δὲν εἶναι παρὰ ἀπλᾶ συναγόμενα ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις προκύπτουν ἀφοῦ ἀφαιρέσωμε τὰ ἀτομικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰς κατ' ἰδίαν ἀντιλήψεις. Ἔτσι καὶ ἡ πρὸς τὴν περίπλοκον λειτουργίαν τῆς συνείδησις ἐπὶ τὸ τέλος ἀναλύεται ἐπὶ ἀντιλήψεις. Καὶ ἡ γνώσις, ποῦ σὲ αὐτὴν τείνει ὁ θεωρητικὸς ἄνθρωπος, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἀντίληψιν. Καὶ μιὰ ποῦ ἀντίληψιν εἶναι αὐτὸ ποῦ μᾶς δίνει ἡ αἴσθησις, ἡ γνώσις εἶναι ἀποκλειστικὸν προῖον τῶν αἰσθήσεων.

Ἡ αἰσθησιοκρατία.— Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη θεμελίωσις τῆς

αἰσθησιοκρατίας, ὅπως τὴ διαμόρφωσε ὁ Πρωταγόρας, καὶ ποὺ θὰ μείνῃ ὑποδειγματικὴ γιὰ ὅλη τὴν κατοπινὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ θὰ κινδυνεύῃ νὰ γίνεταί πάντα, σὲ κάπως ἀπλουστευμένες μορφές, ἢ φιλοσοφία τῶν ἀφιλοσόφητων ὄλων τῶν ἐποχῶν. Αὐτὴ ὀρίζει τὸ μεγάλο αὐτὸ ρεῦμα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ἀρνιέται καὶ πολεμᾷ τὸ ἀντίθετό του καὶ φιλοσοφικὰ γιὰ μᾶς σημαντικώτερο, τὴν ἰδεοκρατία. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς αἰσθησιοκρατίας, εἴτε στὴ μορφή τοῦ ὕλισμοῦ, εἴτε στὴ μορφή τοῦ φαινομενικῶς μόνο διάφορου ψυχολογισμοῦ ἢ βιολογισμοῦ ἢ θετικισμοῦ ἢ κάθε εἶδους ἐμπειρισμοῦ, προϋπόθεση ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ θεωρητικοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸ ψυχοφυσικὸ ὑποκείμενο καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ ταύτιση τῆς γνώσης μὲ τὴν ἀντίληψη, μὲ τὸ προϊόν τῶν αἰσθήσεων μέσα στὴ μονάχα παθητικὴ συνείδηση. Αὐτὸ εἶναι τὸ κοινὸ γνῶρισμα κάθε αἰσθησιοκρατικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ γνώση ὡς ἀντίληψη.— Ἀλλὰ ἂν εἶναι τέτοια ἡ γνώση, τότε ποῖο εἶναι τὸ κῦρος τῆς, ποῖο εἶναι τὸ στήριγμα τοῦ κύρους τῆς; Ὅταν ἡ γνώση ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντίληψη, ἡ ἀξία καὶ ἡ οὐσία τῆς ἀντίληψης ὀρίζει καὶ στηρίζει καὶ τὸ κῦρος τῆς γνώσης. Ἡ ἀντίληψη προϋποθέτει ἓνα ὑποκείμενο ποὺ ἀντιλαμβάνεται καὶ ἓνα ἀντικείμενο ποὺ γίνεται ἀντιληπτό. Τὸ ὑποκείμενο, ποὺ εἶναι ὁ ἄνθρωπος στὴν ψυχοφυσικὴ του ὄντοτητα, εἶναι κάτι μεταβλητὸ ἀπὸ ποικίλες αἰτίες καὶ διάφορο κατὰ τὰ διάφορα πρόσωπα καὶ τὸ ἰδιαίτερο περιβάλλον τους, στὶς διάφορες στιγμὲς τῆς ζωῆς των. Στὸ μεταβλητὸ αὐτὸ ὑποκείμενο ἐπενεργεῖ ἡ ἐντύπωση ποὺ φέρνουν οἱ αἰσθήσεις, καὶ, καθὼς τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ εἶναι μεταβλητό, κάθε φορὰ συναντᾷ καὶ διαφορετικὴν ἀντίδραση ἢ κάθε ἐντύπωση. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντικείμενο, ποὺ μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση, αὐτὸ ποὺ ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὶς αἰσθήσεις, εἶναι καὶ αὐτὸ ρευστὸ καὶ μεταβλητό. Τὴ ρευστότητα αὐτῆ, σὰ γενικὸ νόμο, τὴν εἶχε διατυπώσει κιόλας ὁ Ἡράκλειτος. Ἔτσι μεταβλητὰ εἶναι καὶ τὰ δύο στοιχεῖα. Τὸ ἓνα μεταβλητὸ ἐπενεργεῖ στὸ ἄλλο· τὸ ρευστὸ ἀντικείμενο στὸ ρευστὸ ὑποκείμενο. Ἡ παροδικὴ σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν ρευστῶν στοιχείων γεννάει ἓνα σπινθῆρα, τὴν ἀντίληψη. Καὶ ἡ ἀντίληψη, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴ γνώση, κατὰ τὸν Πρωταγόρα, κατ' ἀνάγκην γίνεται ἡ περαστικὴ καὶ μεταβλητὴ σύνδεση δύο μεταβλητῶν δεδομένων. Ὡστε καὶ ἡ γνώση εἶναι διαφορετικὴ γιὰ τὸν καθένα καὶ γιὰ κάθε φορὰ, ρευστὴ κατὰ τὴ φύση τῆς καὶ μεταβλητὴ. Ἡ γνώση λοιπόν, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἀντίληψη, περιέχει ὅ,τι φαίνεται στὶς αἰσθήσεις μας, καὶ ὅχι ὅ,τι καθ'αυτὸ εἶναι. Ὅ,τι φαίνεται στὸν καθένα καὶ στὴ στιγμὴ ποὺ φαίνεται, αὐτὸ εἶναι τὸ ἀληθινὸ, ἢ ἀλήθεια.

Σχετικισμός τῆς γνώσης.— Ἡ γνώση λοιπὸν εἶναι κάτι ἐντε-
λῶς προσωπικό· τόσο προσωπικό καὶ ἀτομικό, ὅσο καὶ οἱ αἰσθήσεις
καὶ ὁ τρόπος ποῦ ἀντιδροῦν. Ἡ γνώση δὲν ἔχει γενικό, ἀλλὰ μόνον
ἀτομικό κῦρος. Κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὴ γνώση του καὶ τὸ μέτρο μὲ
τὸ ὁποῖον κρίνει. Τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι ἡ ψυχοσύνθεσὴ του καὶ
εἶναι φυσικὰ ἐντελῶς ἀτομικό. «Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρω-
πος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἐστὶ, τῶν δὲ οὐκ ὄντων, ὡς οὐκ ἐστίν»,
λέγει ὁ Πρωταγόρας.

Ἄλλὰ, ἂν τέτοιο χαρακτήρα ἔχη ἡ γνώση, τότε ἡ γνώση τοῦ
ἐνὸς δὲν εἶναι γνώση καὶ γιὰ τὸν ἄλλο. Τότε εἶναι καὶ ἀμετάδοτη ἡ
γνώση· ἡ γνώση τοῦ ἐνὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαράδεκτη γιὰ τὸν ἄλλο. Ἡ
ἐπιστήμη τοῦ ἐνὸς εἶναι χωρὶς κῦρος γιὰ τὸν ἄλλο καὶ γι' αὐτὸ
καὶ δὲν διδάσκεται στὴν οὐσία της. Ἔτσι ὅμως πεθαίνει ἡ ἐπι-
στήμη καὶ ἡ ἀλήθεια. Τέτοιο εἶναι τὸ καταστρεπτικὸ συμπέρασμα
τῆς σοφιστικῆς σκέψης. Καὶ εἶναι τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο συμπέρασμα
κάθε αἰσθησιοκρατικῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας.

Εἶχεν ὅμως ὁ Πρωταγόρας τὴν τόλμη νὰ φθάσῃ σὲ αὐτὸ τὸ ριζικὰ
ἀρνητικὸ συμπέρασμα. Αὐτὸ εἶναι τὸ ὕψος τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἠθους καὶ
τοῦ στοχασμοῦ του, ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἐπιγόνους του, ποῦ δὲν τόλμη-
σαν νὰ φθάσουν ἕως ἐκεῖ. Ὁ Πρωταγόρας συνειδητὰ πρῶτος αὐτὸς ἐπλα-
σε τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσης σὰν συνείδηση αἰσθήσεων. Τὸ ταύτισε πρὸς
τὸν πραγματικὸν ἄνθρωπο στὴν ψυχοφυσικὴ του ὑπαρξὴ καὶ συνακό-
λουθα, ταυτίζοντας καὶ τὴ γνώση μὲ τὴν αἴσθηση, σχετικοποίησε
τὰ πάντα καὶ κήρυξε ἀδύνατη τὴν ἀλήθεια, τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ
τὴν ἀπόλυτη, ὅπως τὴν ἐνοιῶσαν καὶ τὴν ἀναζήτησαν οἱ παλαιό-
τεροι φιλόσοφοι· τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας, ποῦ δὲν ἔχει ἀτομικό,
ἀλλὰ καθολικὸ καὶ αἰώνιο κῦρος. Ἡ αἰσθησιοκρατία ἡ κατοπινὴ
δὲν εἶχε μιὰ τέτοια γενναιότητα, ὥστε νὰ φθάσῃ εἰλικρινὰ καὶ ἀδί-
στακτα στὴν λογικὰ ἀναγκαῖα της κατάληξη. Γι' αὐτὸ μπροστὰ σὲ
ὄλους τοὺς ἐπιγόνους, τοὺς ἄλλους ἐμπειριστὲς καὶ τοὺς σύγχρονους
ἐκπρόσωπους τῆς πολύμορφης αἰσθησιοκρατίας, ξεχωρίζει πάντα ἡ
δυνατὴ φυσιογνωμία τοῦ μεγαλύτερου αὐτοῦ ἕλληνα αἰσθησιοκράτη.

Ἄλλὰ γιὰ τοὺς τολμηροὺς αὐτοὺς ἀρνητὲς τῆς γνώσης, ποῦ κήρυ-
ξαν ἀδύνατη τὴν εὔρεση τῆς ἀλήθειας, ποῖο ἔργο ἀπομένει; Δυὸ
δυνατότητες ὑπάρχουν· νὰ δείξουν τὸ ἀστήρικτο τῶν θεωριῶν ποῦ
οἱ ἄλλοι παρουσιάζουν ὡς ἀλήθεια· καὶ ἀκόμη νὰ ποῦν τί πρέπει ὁ
ἄνθρωπος νὰ κάνῃ σὲ ἓναν κόσμον, ὅπου ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀνεύρετη.

Συνέπειες τοῦ σχετικισμοῦ.— Ὁ ἄνθρωπος ζητάει ἐρείσματα
στὴ ζωὴ του, ζητάει κάποια ἀξία καὶ κάποιο σκοπὸ. Ὡς τέτοιος
σκοπὸς θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσῃ, ἔστω καὶ σὰν πρόσκαιρο ἐρει-

σμα, και ένας σχετικὸς στὴν ἀξία του, χωρὶς ἀντικειμενικὸ και γενικὸ κῦρος, ἐφ' ὅσον βεβαίως θὰ ἐπικρατοῦσε. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ, θὰ ἔπρεπε νὰ πεισθῇ γι' αὐτὸν πλῆθος ἀνθρώπων. Ἔτσι ὁ σοφιστὴς δάσκαλος, ἀν και δὲν ἔχει νὰ διδάξῃ ἀλήθεια, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη καμμιά πίστη σὲ καμμιά ἀρχή, ἔχει πάντοτε δύο πράγματα νὰ προσφέρῃ στὸ μαθητὴ του· πρῶτα τὴν ἐριστικὴ, τὴν ἐπιστήμη δηλαδὴ τῆς ἀρνήσεως, τὴν ἀρνητικὴ κριτικὴ, ποὺ ἀποδείχνει ἀστήρικτες τὶς φιλοσοφικὲς θέσεις τῶν ἄλλων· και ὕστερα τὴ ρητορικὴ, τὴν τέχνη τῆς πειθοῦς, ποὺ κάτι ὄχι ἀληθινὸ, ὄχι ἀντικειμενικὰ ἀξιο τὸ παρουσιάζει σὰν ὀρθὸ και ἀληθινὸ, τοῦ δίνει τὴ δύναμη και τὴ λαμπρότητα τῆς ἀλήθειας, τὸν ἤσσονα λόγον κάνοντάς τον κρείσσονα. Διδάσκει ὁ σοφιστὴς τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς ἀρνήσεως, χωρὶς καμμιά θέση, ποὺ θὰ ἀντικαταστοῦσε ὅ,τι πέφτει μὲ τὴν ἀρνήση· και ἐξ ἄλλου τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς πειθοῦς γιὰ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς τυχαίας και περαστικῆς δοξασίας, ποὺ και αὐτὴ σὲ τίποτε βέβαιο δὲν στηρίζεται.

Ἔτσι ὁμως ἡ ἀρνήση ποὺ φέρνει ἡ σοφιστικὴ δὲν περιορίζεται στὴ φιλοσοφία, οὔτε στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἐκτείνεται σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ. Ἀφοῦ ὅ,τι φαίνεται στὸν καθένα αὐτὸ και εἶναι, ἀφοῦ ἡ ψυχὴ, ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται, αὐτὴ μόνη εἶναι τὸ ἔσχατο, τὸ ἀνώτατο κριτήριον, ἀφοῦ ἄλλο κριτήριον δὲν ὑπάρχει παρὰ αὐτὴ ἡ ψυχὴ, ὁ ἀνθρώπος - μέτρο τοῦ Πρωταγόρα, τότε ὄχι μόνον ἡ γνώση παρουσιάζεται χωρὶς στήριγμα, χωρὶς ἀντικειμενικὴν ὑπόσταση, ἀλλὰ βέβαια και κάθε ἄλλη ἐκφανση τῆς ζωῆς.

Ἐγινε ὁμως και κάτι χειρότερο μὲ τὴν αἰσθησιοκρατία τῶν σοφιστῶν. Δόθηκαν στὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα και τῆς γνώσεως και τῆς πράξεως λύσεις ἀπλές, ποὺ ἱκανοποιοῦσαν τὸν κοινὸ νοῦ και ταίριαζαν στὴν καθημερινὴ σκέψη. Και ἔτσι ἐτοιμάσθηκε τὸ εὐκολο ὄργανο, ποὺ πέτυχε νὰ προσηλυτίσῃ ὄχι μόνον σοφιστὲς και μόνον στὴν ἐποχὴν ἐκείνη, ἀλλὰ τὶς σοφιστικὲς ψυχοσυνθέσεις κάθε ἐποχῆς και ἀκόμη τοὺς περισσότερους κοινούς ἀνθρώπους. Σὲ αὐτὸ ὀφείλεται και ἡ ἄμεση ἐπίδραση ποὺ ἀποκτᾶ στὴν κοινωνία κάθε αἰσθησιοκρατικὴ διδασκαλία και ἡ εὐκολὴ ἐξάπλωσή της στὶς μάζες.

Ἡ ἐπίκρισή μας γιὰ τὴν ἀπλουστευτικὴν ιδιότητα τῆς αἰσθησιοκρατικῆς φιλοσοφίας δὲν στηρίζεται στὰ κοινωνικὰ ἀποτελέσματα ποὺ μπορεῖ νὰ φέρῃ. Στὴν φιλοσοφία δὲν ἐπιτρέπεται σὲ τέτοιους και παρόμοιους ὑπολογισμοὺς σκοπιμότητας νὰ ὑποτάσσεται ἡ ἐλευθερία τῆς θεωρητικῆς κρίσεως. Ἡ ἐπίκριση γίνεται και πρέπει νὰ γίνῃ, γιὰτὶ θεμέλιο τῆς σοφιστικῆς και κάθε αἰσθησιοκρατικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἓνα βαρὺ λογικὸ ἀμάρτημα. Ἄλλως τε ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος

δὲν εἶναι τόσο λανθασμένα συγκροτημένα, ὥστε ἡ μιὰ ἰδέα νὰ καταστρέφη ἔτσι ἀδιόρθωτα τὴν ἄλλη, ἡ ἀλήθεια τὴν ἱστορικὴ ζωὴ, ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν εὐσταθοῦσε ἡ σοφιστικὴ. Βέβαια, ὑπάρχουν ἀντινομίες καὶ συγκρούσεις τραγικὲς στὴ συνείδηση τοῦ ἀτόμου καὶ στὴν ἱστορία. Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτές, ψηλότερα ἢ βαθύτερα, βλέπομε τὶς ἀντινομίες αὐτές νὰ αἰρῶνται σὲ μιὰν ἔσχατη ἀπόλυτη ἐνότητα, ποὺ καὶ ἂν δὲν ἀπαντᾷ ἀκέραιη στὴν πραγματικότητα, ὑπάρχει σὰν αἶτημα γι' αὐτὴν. Μάλιστα ἡ ροπὴ τούτη πρὸς τὴν ἰσορροπία καὶ τὴν ἐναρμόνιση τῶν ἀντιθέτων, εἶναι τὸ βαθύτερο γνῶρισμα τῆς κλασσικῆς ψυχῆς, ἡ ἑλληνικὴ ἁρμονία. Τὴ ροπὴν αὐτὴ πρὸς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἁρμονία ἀναχαιτίζει καὶ πολεμᾷ ἡ σοφιστικὴ σκέψη. Ἡ μονόπλευρὴ τάση τῆς ἀντιστέκεται στὴ σφαιρικὴ διάρθρωση τῆς κλασσικῆς συνείδησης. Καὶ ἦταν γι' αὐτὸ βαθύτατο τὸ ρήγμα ποὺ τῆς ἀνοίξεν ἡ σοφιστικὴ. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀμάρτημα. Ἡ ἁρμονία ὅμως καὶ ἡ ἐνότητα ἦταν πολὺ βαθιὰ ριζωμένες στὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ, ὥστε ἀκόμη νὰ μὴν εἶναι ἡ ὥρα τους νὰ θραυσθοῦν.

Στὴ διαλεκτικὴ ἄρνηση τῆς σοφιστικῆς τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἔδωσε τότε μιὰ κοσμοϊστορικὴ καὶ παντοτεινὴν ἀπάντηση. Καὶ ἔδωσε τὴν ἀπάντηση μὲ τὴν πραγματικὴ θεμελίωση τῆς θεωρητικῆς γνώσης, μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀληθινοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀληθινοῦ ἀντικειμένου τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Τὴν ἀπάντηση αὐτὴ τὴν πρωτοχάραξε ὁ σκληρὸς ἀντίπαλος τῶν σοφιστῶν, ὁ Σωκράτης καὶ ἔπειτα τὴν ὕψωσε στὴν ἀνώτατη ἔκφρασή της ὁ Πλάτων, ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶναι τὸ ἀρτιώτερο σύμβολο τῆς ἐνότητας κάθε μορφῆς τῆς ζωῆς, ἡ ζωντανὴ ἀπάντηση σὲ ὅσους ἀρνήθηκαν ἢ ἀκόμη ἀρνιοῦνται τὴν ἐνιαίαν καὶ ἀδιαίρετη ζωὴ τοῦ πνεύματος.

III

Ἡ ἐπιθυμία ἀρχὴ τῆς πράξης.— “Ὅταν κριτήριον μοναδικὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ γιὰ τὴν γνώση τῶν πραγμάτων, κριτήριον τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ μὴ ὀρθοῦ ἔγινε ἡ μεταβλητὴ στὴ γνωστικὴ τῆς δυνατότητα συνείδηση τοῦ ἀτόμου, ἡ συνείδηση ποὺ τίποτε δὲν τῆς εἶναι ἀντικειμενικὰ δοσμένο, τότε πῶς μὲ τὴν ἴδια αὐτὴ συνείδηση θὰ πράξω με κατὰ τρόπο καὶ μὲ κῦρος ἀντικειμενικὸ; Ἡ σχετικότητὰ τῆς συνείδησης στὴ θεωρία θὰ ἐκτείνεται ἀναγκαῖα καὶ στὴν πράξη. Πῶς θὰ βρῆ ἡ πράξη μέτρο ὀρθότητος, ἐκεῖ ποὺ ἡ θεωρία δὲν βρῆκε παρὰ τὸ ὑποκειμενικὸ καὶ μεταβλητὸ μέτρο τοῦ ἀνθρώπου; Καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς πράξης ἡ αἰσθησιοκρατία δίνει μιὰν εὐκολὴν καὶ ἀναγκαστικὴν γι' αὐτὴν ἀπάντηση. Ἡ ψυχὴ, σὲ κάθε περί-

πτωση, είναι πεπληρωμένη και λειτουργεί με αίσθήσεις. Ὡς αἴσθησις δέχεται τὰ ἔξω· ὡς αἴσθησις θὰ ἐνεργῆ καὶ πρὸς τὰ ἔξω. Κατὰ τὴν αἴσθησις τελεῖται ἡ κρίσις τῆς γιὰ τὸ πραγματικό· κατὰ τὴν αἴσθησις ὀρίζεται καὶ ἡ θέλησή της γιὰ τὸ πρακτέο. Γιὰ τὸ πρακτέο βέβαια ἰσχύει ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἀντίστροφη στὴν κατεύθυνσή της αἴσθησις, πού συνίσταται στὴν ἔλξη ἢ τὴν ἀπόθησις ἑνὸς σκοποῦ, στὴν ἐπιθυμία. Κατὰ τὴν ἐπιθυμία τελεῖται ἡ πράξις καὶ ὀρίζεται τὸ πρακτέο. Ἔργο τοῦ φιλοσόφου εἶναι ἀκριβῶς νὰ ἐρευνήσῃ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιθυμίας σὲ αὐτὸ νὰ στηρίξῃ τὴν πράξις, χωρὶς νὰ τὴν ὑποτάξῃ σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια καὶ σὲ νόμους, πράγματα ἀνύπαρκτα γιὰ τὸν αἰσθησιοκράτη.

Ἠθικὴ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ.— Ὁ καθένας ἐπιθυμεῖ ὅ,τι τοῦ εἶναι εὐχάριστο. Τὸ εὐχάριστον, ἐπομένως, στὸν καθένα εἶναι καὶ τὸ πρακτικὰ ὀρθό, τὸ πρακτέο, τὸ δέον. Καὶ εἶναι αὐτὴ μιὰ ἐκδοχὴ, πού συμπίπτει μὲ τὴν κοινὴν ἀντίληψη, ἀλλὰ καὶ συμβαδίζει μὲ ὅλες τὶς ἐμπειρικὰ θεμελιωμένες ἠθικὲς θεωρίες τῶν ποικίλων τύπων τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τοῦ ψυχολογισμοῦ. Καὶ οἱ περισσότερες ἠθικολογικὲς παραινέσεις ἐκεῖ τελικὰ κατασταλάζουν· «νὰ εἶσαι ἠθικός, γιὰτὶ αὐτὸ θὰ βγῆ στὸ τέλος πρὸς ὄφελός σου, πρὸς εὐχαρίστησή σου· θὰ φθάσῃς ἔτσι στὴν εὐδαιμονία». Εἶναι ὅλες αὐτὲς ἠθικὲς εὐδαιμονιστικὲς, γιὰτὶ τὸ τελικὸ ἐρώτημα καὶ ὁ σκοπὸς τῶν δὲν εἶναι τὸ ἠθικό, ἀλλὰ τὸ εὐχάριστο, ἐκεῖνο δηλαδὴ πού φέρνει τελικὰ ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν, τῶν αἰσθήσεων, ὅλων τῶν ψυχικῶν πόθων στὴν πιὸ εὐγενικὰ καὶ πλατεῖα ἔννοια αὐτῆς τῆς λέξεως. Μιὰ πού ἡ ζωὴ μας ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ αἰσθήσεις, αὐτὸ τὸ εὐχάριστο, ἡ ἱκανοποίηση τῶν αἰσθήσεων, γίνεται ἡ πλήρωση τῆς ζωῆς μας. Γιὰ τοὺς σοφιστὲς ἡ ἠθικότητα πού στηρίζεται σὲ ἕναν ἀντικειμενικὸ κανόνα πράξεως ἀπλούστατα εἶναι ἀνύπαρκτη. Γιὰτὶ τέτοια κριτήρια ἀντικειμενικὰ εἶναι ἀδύνατα στὴν ψυχὴ, ὅπως τὴν θέλουν οἱ σοφιστὲς. Τὸ μόνον πού πραγματικὰ περιέχει εἶναι ἀντιδράσεις τῶν αἰσθήσεων. Ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς γιὰ τὴν πράξις ἐξαντλεῖται μεταξὺ τῆς εὐαρέσκειας, πού τὴ γεννᾷ ὅ,τι ἱκανοποιεῖ τὴν ἐπιθυμία καὶ τῆς δυσαρέσκειας, πού φέρνει ὅ,τι ἐμποδίζει τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας. Περιορισμένος σὲ αὐτὴ τὴν λειτουργία τῆς ζωῆς τῶν αἰσθήσεων, δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ξεπεράσῃ τὸ δίλημμα, εὐχάριστο, μὴ εὐχάριστο. Καὶ ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε, ὅτι πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι ἠθικός, μὲ τὴν ἔννοια πού ἡ κοινωνία δίνει στὴν ἠθικὴ, θὰ τὸ δεχθοῦμε ὄχι γιὰτὶ τὸ νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἠθικός ἔχει αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἀξία, ἀλλὰ γιὰτὶ ἡ πείρα τῆς ζωῆς ἀποδεικνύει καὶ ἡ οἰκονομία τῆς ἱστορίας ἐπιβάλλει ζωὴ σύμφωνη μὲ τὴν ἠθικὴ, σὰν τὸν πρόσφορο τρόπο

για τὴν ἐπίτευξιν τῆς αἰσθησιακῆς εὐδαιμονίας. Ἡ ἠθικὴ, καὶ ὅταν τὴν δέχεται ὁ αἰσθησιοκράτης, μένει μέσον, ἴσως ἀναγκαῖο, ὅπως τὸ δέχονται οἱ περισσότεροὶ ἐμπειριστὲς ἠθικολόγοι, ἀλλὰ πάντοτε μέσον· σκοπὸς τῆς πράξεως εἶναι ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἐπιθυμιῶν, ἡ εὐδαιμονία τῶν αἰσθήσεων.

Ὡς τὸ σημεῖον αὐτό, ὡς τὴν εὐδαιμονιστικὴν θεμελίωσιν τῆς ἠθικῆς ἦταν κοινὴ φαίνεται ἡ κατεύθυνσις τῶν περισσοτέρων σοφιστῶν. Ἡ ἄρνησις κάθε ἀντικειμενικοῦ κριτηρίου, ποῦ ὁδηγεῖ στὸν εὐδαιμονισμόν τῶν αἰσθήσεων, εἶναι τὸ πνεῦμα ποῦ τοὺς διέπει. Τὸ πνεῦμα ὅμως αὐτὸ τοῦ ἄκρατου ὑποκειμενισμοῦ καὶ εὐδαιμονισμοῦ δὲν μπόρεσε νὰ διατηρηθῆ καὶ στὴν συγκεκριμένη θεμελίωσιν τῶν ἠθικῶν κανόνων, ποῦ ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν θεμελίωσιν. Εἶναι τόσο ἀναγκαῖο κάποιο ἀντικειμενικὸν κριτήριον σὲ ὅποιον ἔρχεται νὰ κρινῆ καὶ νὰ κατακρίνη ὠρισμένες ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὥστε μοιραῖα καὶ μέσα στὸ σοφιστικὸν κόσμον νὰ παρουσιάζονται καὶ μάλιστα νὰ παρεισάγονται, μὲ τὴν ἀδρότερη μορφήν, κριτήρια ἀντικειμενικὰ τῆς πράξεως. Βέβαια ἐδῶ δημιουργεῖται μέσα στὴ σοφιστικὴν μιᾶν διασπορὰν γνώμων, ποῦ δὲν μπορούμε νὰ τὴν παρακολουθήσωμε μὲ μεγάλην ἀκρίβειαν. Ἄλλωστε σώζονται ἐλάχιστα ἀποσπάσματα τῶν σοφιστῶν καὶ τὸ πιὸ συχνὰ τοὺς γνωρίζομε, κυρίως ἀπὸ ὅσα ὁ Πλάτων μάς λέει, ποῦ βέβαια δὲν εἶναι ἡ πάντα πιὸ κατάλληλη πηγὴ γιὰ τὴν ἀπροκατάληπτην μελέτην τους. Ἀλλὰ ἡ διασπορὰ τῶν γνώμων πάντοτε θὰ ἔμενε καὶ ἂν βρῖσκαμε ἀκριβέστερες πηγὰς. Εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀναγκαῖας· ὀφείλεται στὴν φύσιν τῶν θεωρητικῶν θεμελιῶν τοῦ εὐδαιμονισμοῦ.

Διαφοροποίησις τῆς σοφιστικῆς ἠθικῆς.— Σὲ ἀσυνέπειαν πρὸς τὴν θεωρητικὴν θεμελίωσιν τῆς σοφιστικῆς φιλοσοφίας, δὲν ὕστερεῖ οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Πρωταγόρας. Φαίνεται καὶ αὐτὸς νὰ δέχεται ἓνα κριτήριον ἀντικειμενικὸν γιὰ τὴν πράξιν, ἓνα δέον γενικῆς ἀξίας, μιᾶν προϋπόθεσιν γενικῆς ἐφαρμογῆς. Ἡ εὐστοχὴ ἐπιδίωξις τῆς εὐδαιμονίας εἶναι, ὅπως δέχεται ὁ Πρωταγόρας, ἀδύνατη χωρὶς τὴν ἠθικὰ καὶ εἰδικώτερα πολιτειακὰ ρυθμισμένην κοινωνικὴν συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων, χωρὶς τὴν συμμόρφωσιν τῆς ζωῆς των πρὸς τοὺς νόμους τῆς πολιτείας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ἔδρυσαν οἱ ἄνθρωποι τὴν πολιτεῖαν καὶ θέσπισαν τοὺς νόμους, γιὰ τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς εὐδαιμονίας.

Ἐδῶ ὅμως τώρα πρακτέον δὲν εἶναι ἀπλῶς ὅ,τι ἐπιθυμεῖ ὁ καθένας· μόνον τὸ ὠρισμένον ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας φέρνει τὴν εὐδαιμονίαν. Αὐτὸ τὸ ὠρισμένον λοιπὸν πρέπει νὰ θέλῃ ὁ καθένας, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν εὐδαιμονίαν. Ἐτσι ὅμως οἱ θετικοὶ νόμοι, οἱ

πραγματικές πολιτείες παίρνουν μιὰ σταθερὴν ἀξία γιὰ τὴ ζωὴ τῆς πράξης. "Ὅπως ὅ,τι φαίνεται στὸ θεωρητὴ αὐτὸ καὶ εἶναι, κατὰ τὴ θεωρία τοῦ Πρωταγόρα, ἔτσι ὅ,τι κάθε φορὰ φαίνεται ὀρθὸ στὴν πολιτεία, αὐτὸ καὶ εἶναι τὸ ὀρθό, ὁ ὀρθὸς νόμος. "Ὡστε ἀπρόσβλητο στὴν κρίση τρίτων εἶναι τὸ κῦρος τῶν θετικῶν νόμων.

Ἄλλὰ καὶ οὔτε μειώνει αὐτὸ τὸ κῦρος ἡ δυνατὴ ἀλλαγὴ τους. Γιατὶ ὅπως ἀλλάζει ἡ ἀντίληψη τοῦ ὑποκειμένου, κατὰ τὴν πρωταγόρειαν ἐρμηνεία, διότι εἶναι στὴ φύση τῆς ρευστῆ, ἔτσι καὶ ἡ πολιτεία, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ σύνολο ἀπὸ ὑποκείμενα, ἀλλάζει καὶ αὐτὴ τὶς ἀντιλήψεις τῆς, τὶς ἀποκρυσταλλωμένες στοὺς νόμους. "Ὅταν ὅμως κρίνωμε τοὺς κείμενους νόμους καὶ σκεπτόμαστε τὴ μεταβολὴ τους, ἀφοῦ ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ, σὰν κάθε πράξη, θὰ γίνεταί γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῶν ὑποκειμένων ποὺ συγκροτοῦν τὴν πολιτεία, θὰ τείνωμε νὰ τοὺς βελτιώσωμεν ἔτσι, ποὺ νὰ φέρνουν πάντα περισσότερὴν εὐδαιμονία στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Γιὰ τὸν Πρωταγόρα ὁ θετικὸς νόμος καὶ ἡ θετικὴ πολιτεία καὶ σταθερὸς ἀξίες φαίνεται πῶς εἶναι, ἀλλὰ καὶ ὑπόκεινται σὲ ἐξέλιξη πρὸς μιὰ πλατύτερην εὐδαιμονία τοῦ συνόλου. Δὲν εἶναι λοιπὸν ξένα τὰ πορίσματα τοῦ μεγάλου σοφιστῆ πρὸς τὶς σκέψεις, ποὺ κάθε καλὸς ἀστὸς ἐκφέρει, ὅταν σκέπτεται τὴν πολιτεία. Θεωρητικὰ ὅμως μένει ἀμφίβολη ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ κοινωνικοῦ εὐδαιμονισμοῦ, ποὺ διανοεῖται ὁ Πρωταγόρας. Ἐνῶ γιὰ τὴν ἀντίληψη δέχεται τὸν ἀτομικὸ τῆς χαρακτῆρα, στὴν εὐδαιμονία ἀποδίδει κάποια κοινωνικὴν ιδιότητα. Ἐπειτα θεμελιώνει τὸ θετικὸ δίκαιο καὶ τὸ κῦρος του, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποκλείῃ τὴν κριτικὴ του, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ μᾶς δώσῃ, ἀπὸ τὸ σημεῖον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀναχωρεῖ, συγκεκριμένο κριτήριον γιὰ μιὰ τέτοια κριτικὴ. Ἐτσι ὁ Πρωταγόρας στὸ κοινωνικὸ πεδίο στάθηκε σὲ πολὺ συντηρητικὴς ἀντιλήψεις, μὰ καὶ σὲ πολὺ κοινὲς καὶ ἀδύνατες σκέψεις. Δὲν ὀλοκλήρωσε στὴν πρακτικὴ φιλοσοφία του, τὶς ἀναπτύξεις, ποὺ ἦταν δυνατὲς μὲ τὸ θεμέλιον τοῦ ἀπεριόριστου ὑποκειμενισμοῦ τοῦ στὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία.

"Ἄλλοι ὅμως σοφιστὲς δὲν μποροῦσαν νὰ μὴν προχωρήσουν πρὸς τολμηρότερες διδασκαλίες. Αὐτοὶ ποὺ παρουσιάζονται σὰν κομιστὲς νέας σοφίας καὶ κοσμοθεωρίας, πῶς ἦταν δυνατόν νὰ προσφέρουν τελικὰ τὶς πιὸ κοινὲς λύσεις στὰ ἠθικὰ προβλήματα, χωρὶς τίποτε κὰν τὸ νέο; Τὸ νέο μάλιστα αὐτό, ποὺ ὄφειλαν νὰ προσφέρουν, ἔπρεπε νὰ ἦταν συμφωνότερον πρὸς τὸν ἀπόλυτον ὑποκειμενισμό τῆς γνωσιοθεωρίας των. Καὶ ἔπρεπε πρὸ πάντων νὰ εἶναι τέτοιο ὥστε νὰ μὴ συμφωνῇ μὲ τοὺς νόμους, τοὺς θεσμοὺς καὶ τὰ ἦθη τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος, ποὺ ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἐπικρίνουν εἶχαν πα-

ρουσιασθῆ. Μοιραῖα φέρονται πρὸς τολμηρότερες λύσεις. Ξεκίνησαν ἀπὸ τῆς σχετικότητος τῶν καθιδρυμένων θεσμῶν καὶ ἀξιών, ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἄρνησιν τῆς παράδοσης, τῶν νόμων καὶ τῶν ἠθῶν. Ξεκίνησαν μὲ τὴν διαπίστωσιν, πῶς ὅ,τι θέσπισαν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἡ πολιτεία ποὺ τὴν συνιστοῦν ἄνθρωποι, εἶναι περαστικό, σχετικό, ὄχι ἀντικειμενικῶς ἀξιό. Δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν ἰσχύει παρὰ μόνον γιὰ τὸ ἐπιβάλλουν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐφόσον τὸ ἐπιβάλλουν. Τὸ δίκαιον εἶναι θέσει δίκαιον.

Τὸ φύσει δίκαιον καὶ οἱ διαφοροποιήσεις του.—'Αλλὰ ἐξαντλεῖται ἡ κοινωνικὴ νομοτέλεια σὲ αὐτὸ τὸ θετὸ δίκαιο καὶ σὲ αὐτὴ μόνον τὴν ἠθική; Οἱ κοσμολόγοι φιλόσοφοι εἶχαν διδάξει αἰώνιους νόμους γιὰ τὴ φύσιν, γιὰ τὸ σύμπαν. Νόμοι παρόμοιοι, ἀνάλλαχτοι, αἰώνιοι δὲν ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου; Γιὰ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως δίδαξαν ἐκεῖνοι, ὅτι κάτω ἀπὸ τὴ ροὴ τοῦ σώζεται μιὰ αἰώνια οὐσία, ἡ ἀρχὴ τους. Κάτω ἀπὸ τὴ ροὴ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, ποὺ καὶ αὐτὴ βέβαια εἶναι μιὰ ἐπίφασις, εἶναι κάτι ποὺ φαίνεται, δὲν ὑπάρχει κάποια αἰδία ἀρχὴ, κάτι αἰώνιο, ποὺ νὰ σώζεται σὰν τὴν οὐσία καὶ τὴν ἀρχὴ στὴ φύσιν; Δὲν ὑπάρχει φύσει δίκαιον;

Στὴν ἐρώτησιν αὐτὴ πολλοὶ σοφιστὲς ἀπαντοῦν καταφατικῶς. Ἦρθαν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν κριτικῶς, γιὰ νὰ κατακρίνουν τοὺς κείμενους θεσμούς καὶ νόμους. Ἦρθαν σὰ μιὰ νέα γενεὰ μὲ νέες ἀξιώσεις. Γιὰ τὴν κρίσιν ὅμως αὐτὴ χρειαζόταν ἓνα κριτήριον ἀντικειμενικόν. Ἐνα ἰδανικόν χρειαζόταν, ποὺ μὲ αὐτὸ νὰ μετρηθοῦν οἱ ἀξίες τοῦ καιροῦ τους, πρῶτα πρῶτα οἱ νόμοι, γιὰ νὰ ἀποδειχθοῦν ἔτσι ἡ ἀτέλεια καὶ οἱ ἐλλείψεις τους. Τὸ ἀντικειμενικόν αὐτὸ κριτήριον, ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ σοφιστὲς ἦταν τὸ φύσει δίκαιον. Ἐγκαινιάζοντας τὴ συστηματικὴν κριτικὴν τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν ἔθεσαν γιὰ θεμέλιον τῆς κριτικῆς τὸν τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὸ δίκαιο δηλαδὴ ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴ φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ φυσικὸ αὐτὸ δίκαιο τὸ ἀντιπαράτασσαν στὸ θετικὸ δίκαιο, ποὺ τὸ δημιουργεῖ κάθε φορὰ τὸ συμφέρον, ἡ πλάνη, ἡ αὐθαιρεσίαι τῶν ἀνθρώπων. Ἐτσι, πρῶτοι οἱ σοφιστὲς διατυπώνουν καὶ ἐκμεταλλεύονται μεθοδικῶς, τὴ θεμελιακὴ διάκρισιν θετικοῦ καὶ φυσικοῦ δικαίου, ποὺ ἀπὸ τότε ἕως σήμερον ἔχει παραμείνει τὸ κεντρικώτερον ἴσως πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ ἄλλη μεγάλη συμβολὴ τῶν σοφιστῶν στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος.

Γιὰ νὰ βροῦμε, ποιὸ εἶναι τὸ φυσικὸ δίκαιο σὲ συγκεκριμένους περιπτώσεις, ἔχομε ὁδηγὸ ἓνα συναίσθημα ἐσώτατο δικαιοσύνης, αἰδί-

κης και αιδούς», ἔμφυτο στὸν ἄνθρωπο, ποὺ ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ διαφθορὰ τὸ κρύβει ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας. "Ὁμως μόνον ὅταν καθορισθῆ καὶ ἐπιβληθῆ τὸ φυσικὸ δίκαιο γίνεται δυνατὴ ἡ ἐπίτευξη τῆς εὐδαιμονίας. Καὶ τὸ θετικὸ δίκαιο πρέπει γι' αὐτὸ νὰ συμμορφωθῆ μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο.

Ἄλλὰ ποιό εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ φυσικοῦ δικαίου; Φύσει ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, λέει ὁ Λυκόφρων, μαθητῆς τοῦ Γοργία καὶ ζητᾷ τὴν κατάργηση τῶν κοινωνικῶν διακρίσεων καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῶν ἀριστοκρατῶν. Ὁ Ἀλκιδάμας, ὁ διάδοχος τοῦ Γοργία, ζητᾷ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας· ὁ Φαλέας ζητᾷ ἰσότητα παιδείας καὶ ἰδιοκτησίας γιὰ ὅλους τοὺς πολῖτες. Καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ ζητοῦν οἱ σοφιστὲς, ὄχι γιὰτὶ καθ' αὐτὰ εἶναι ἠθικά, ἀλλὰ γιὰτὶ τέτοια εἶναι ἡ φυσικὴ σχέση καὶ θέση τῶν ἀνθρώπων. Καὶ πρέπει νὰ ἐπιτύχωμε νὰ ξαναγυρίσωμε στὴ φυσικὴν αὐτὴ κατάσταση, στὸ φύσει δίκαιο, ποὺ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τὸ ἔχει παραμερίσει, ἡ πλεονεξία, ἡ ἀδικία καὶ ἡ βία. Μόνον ἅμα πετύχωμε αὐτὸ τὸ ξαναγύρισμα, θὰ φθάσωμε καὶ στὴν εὐδαιμονία. Γιατὶ εὐδαιμονία μποροῦμε νὰ ἔχωμε μονάχα ὅταν ζοῦμε σύμφωνα μὲ τὴ φύση μας.

"Ἔτσι μιλοῦν πολλοὶ σοφιστὲς. Ἄλλοι, ὅμως, ὅπως ὁ Καλλικλῆς καὶ ὁ Θρασύμαχος, ἀπαντοῦν μὲ ἓναν τρόπο πρὸς χαρακτηριστικὸ καὶ πρὸς σύμφωνο μὲ τὸ ἐπικρατέστερο σοφιστικὸ πνεῦμα. Δέχονται καὶ αὐτοί, πῶς σύμφωνα μὲ τὴ φύση πρέπει νὰ ζοῦν οἱ ἄνθρωποι, πῶς πρέπει νὰ ἰσχύη τὸ φυσικὸ δίκαιο. Βρίσκουν ὅμως ἐσφαλμένο τὸ περιεχόμενο, ποὺ οἱ ἄλλοι δίνουν στὸ φυσικὸ δίκαιο. Τὸ φυσικὸ δίκαιο, λένε, δὲν καθιερώνει ἰσότητα, ἀλλὰ, ἀκριβῶς ἀντίστροφα, ἀνισότητα ἀπεριόριστη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Στὴ φύση τὸ δυνατότερο ζῶο κατατρώει τὸ πρὸς ἀδύνατο. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἰσχυρότερου εἶναι ὁ μόνος φυσικὸς νόμος. Ποῦ στηρίζεται ἡ ἰσότητα ἀφοῦ στὴ φύση εἶναι ἀνύπαρκτη; Φύσει δίκαιο λοιπὸν εἶναι τὸ δίκαιο τοῦ δυνατότερου, τὸ συμφέρον τοῦ δυνατότερου, τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον. Κρείττων γιὰ τὴ φύση εἶναι ὁ ὑλικὰ δυνατότερος. Καὶ ὁ δυνατότερος δὲν δέχεται κανέναν περιορισμό. Ἐπιδιώκει ὅ,τι θέλει, ὅ,τι τοῦ ἀρέσει, ὅ,τι τὸν συμφέρει. Καὶ οἱ νόμοι τῆς πολιτείας δὲν ἐκφράζουν παρὰ τίς θελήσεις ἑνὸς δυνατοῦ, ἢ πολλῶν δυνατῶν, τὰ συμφέροντα τῆς κυρίαρχης τάξης. Οἱ δυνατοὶ ντύνουν ἀπλῶς κάθε φορὰ τὴ θέλησή τους μὲ τὸ σχῆμα, ἢ καλλίτερα, τὸ πρόσχημα τοῦ νόμου καὶ ἔτσι καλυμμένη τὴν ἐπιβάλλουν στοὺς ἄλλους.

"Ὅσο γιὰ τὴν ἰσότητα καὶ τὴ δικαιοσύνη, ποὺ διαρκῶς τίς ἐπικαλεῖται ὁ κόσμος, αὐτὲς δὲν εἶναι παρὰ ἐφευρέσεις τῶν ἀδύνατων,

πού ύστερα βέβαια τὶς ἐκμεταλλεύονται καὶ οἱ δυνατοί, ὅταν ἀρχί-
ζουν καὶ αὐτοὶ νὰ φοβοῦνται γιὰ τὴ διάρκεια τῆς δυνάμεώς των. Οἱ
ἀδύνατοι, πού ζοῦν κατατρεγμένοι ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ δυνατοῦ,
ὅπως ὁ φυσικὸς νόμος τὸ ὀρίζει, βρῆκαν αὐτὲς τὶς κούφιεσ ἔννοιεσ,
γιὰ νὰ τὶς ἔχουν ἀντέρεισμα κατὰ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ἀπὸ τὴ φύση
τους κατώτεροι, θέλουν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ νόμου, πού θὰ θεσπίσῃ
τὴν ἰσότητα, νὰ γίνουν ἴσοι μὲ τοὺς δυνατούς. Θέλουν ἴση κατανομὴ
δικαιωμάτων καὶ αὐτὴ τους τὴ θέληση τὴ ντύνουν μὲ τὸ πρόσχημα
τῆς ἀρετῆς. Καὶ μάλιστα κατορθώνουν κάποτε καὶ νὰ τὴν ἐπιβάλ-
λουν αὐτὴ τους τὴ θέληση, γιατί, καθὼς εἶναι πολλοὶ καὶ ἐνώνον-
ται, ὑπερισχύουν κάποτε ἀπέναντι στὸν ἕνα ἢ στοὺς λίγους δυνα-
τούς. Καὶ ἔτσι οἱ νόμοι, πού ἔπρεπε νὰ εἶναι, κατὰ τὴ φύση, ἡ
ἐκφραση τῆς θέλησης τῶν δυνατῶν, καταντοῦν κάποτε νὰ ἐκφράζουν
τὶς θελήσεις τῶν πολλῶν, τῶν ἀδύνατων, τῶν ἀνάξιων.

Ἔτσι ἐμφανίζονται δύο παρατάξεις μέσα στοὺς σοφιστές. Ἄλ-
λοι τοὺς νόμους τῆς πολιτείας θέλουν νὰ τοὺς ἀνατρέψουν, γιὰ νὰ
ἐπαναφέρουν τὴ φυσικὴν ἰσότητα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἄλλοι πάλι
ὑποστηρίζουν τὴν ἀνισότητα, γιὰ τὴν ἰσότητα τὴ θεωροῦν ἀντί-
θετὴ πρὸς τὸ φυσικὸ νόμο καὶ ἄπλὸ προϊόν τῆς ἰδιοτέλειασ τῶν
πολλῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων, πού ζητᾶν νὰ καταρρίψουν τὴ δικαιομα-
τικὴν ὑπεροχὴ τῶν δυνατῶν καὶ τῶν ἀξιωτέρων. Εἶναι ὁμως ἡ τε-
λευταία αὐτὴ λύση ἡ πιὸ σύμφωνη στὴν ἀρχὴ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ.

Κριτικὴ τῆς σοφιστικῆς ἠθικῆς.— Γιὰ ὅλους τοὺς σοφιστές,
ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς διαφορὲς τους, ἡ ἠθικὴ καὶ οἱ νόμοι τῆς πολι-
τείας, ἀκόμη καὶ ἡ δικαιοσύνη, καὶ ἡ ἰσότητα, ὅλα ὑπάρχουν καὶ ἰσχύουν
ὄχι καθ' αὐτά, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν εὐδαιμονία πού φέρνουν στὴν
αἰσθητὴ ψυχὴ. Καὶ εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ἡ σοφιστικὴ, κατ' ἀνάγκην,
κάτι ὑποκειμενικὸ, σχετικὸ, διαφορετικὸ γιὰ τὸν καθένα. Μὲ ἕνα
τέτοιο λοιπὸν τελικὸ κριτήριον καὶ σκοπὸ, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ
ὑποστηριχθοῦν καὶ νὰ στηριχθοῦν κοινωνικοὶ νόμοι, κοινωνικὲσ ἀξίεσ
σταθερές, κάτι τὸ ἀντικειμενικὰ ἔγκυρον καὶ ἀναγκαῖον γιὰ τὸν ἄν-
θρωπο, πού διαρκῶσ μεταβάλλεται καὶ ἀλλάζει προσανατολισμούς;
Πῶσ ὡσ κριτήριον ἀνώτατον μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ἡ εὐδαιμονία, πού
διαρκῶσ ἀλλάζει ἢ ἴδια περιεχόμενον; Καὶ ἔπειτα ποιά εὐδαιμονία;
Ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἑνὸς δὲν εἶναι εὐδαιμονία τοῦ ἄλλου. Πῶσ λοιπὸν
γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς εὐδαιμονίας, πού εἶναι πάντα ἀτομικὴ, μπο-
ροῦν νὰ ὑπάρξουν γενικοὶ νόμοι καὶ γενικὰ συμφέροντα; Καθὼσ
εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἡ εὐδαιμονία, εὐδαιμονία ἑνὸς ὠρισμένου
ἀτόμου, στὴν πράξιν δὲν μπορεῖ κάθε φορὰ νὰ ὑπάρξῃ παρὰ μόνον
σὰν ἀτομικὸς σκοπός. Ἡ εὐδαιμονία ὡσ σκοπὸς τῶν νόμων τῆς πο-

λιτείας δὲν εἶναι παρὰ ἢ εὐδαιμονία τοῦ δυνατοῦ, πού ἐπιβάλλει τὴ θέλησή του· γιατί κάθε ἄλλη εὐδαιμονία γενική καὶ ὄχι ἀτομική εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη. Μόνον οἱ ἀδύνατοι, πού ὁ καθένας τους σάν ἀδύνατος δὲν ἐλπίζει νὰ φθάσῃ τὸ σκοπὸ του, τὴν εὐδαιμονία του, μποροῦν νὰ μηχανευθοῦν καὶ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἰδέα τῆς γενικῆς εὐδαιμονίας καὶ τοῦ γενικοῦ σκοποῦ καὶ ἔτσι νὰ συμβιβάζονται μὲ μιὰ κατάσταση, ὅπου κανεὶς δὲν πραγματοποιεῖ τοὺς σκοπούς του, ὅπου κανεὶς δὲν ὀλοκληρώνεται καὶ ὅλοι ἱκανοποιοῦνται μὲ τὸ λίγο πού μπορεῖ νὰ ἀποκτήσουν, μὲ τὴν ἰσόμοιρα διαμελισμένη σὲ ὅλους κοινωνικὴν εὐδαιμονία. Οἱ ἄξιοι ὅμως, οἱ δυνατοὶ δὲν συμβιβάζονται. Ἀγωνίζονται γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἢ θέλησή τους, ἢ ζωὴ τους, ἢ εὐδαιμονία τους ὀλοκληρωτικά. Αὐτὴ ἢ καταστροφικὴ γιὰ τὸ δίκαιο θεωρία φαίνεται νὰ εἶναι ἢ σωστὴ ἀκραία συνέπεια τοῦ εὐδαιμονισμοῦ.

Τέτοιες σκέψεις, σὲ κάθε ἐποχῇ, ἀνταποκρίνονται σὲ πολλοὺς μύχιους ἢ καὶ φανεροὺς πόθους. Πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι δὲν τοὺς λείπει κάποια ἐπιπόλαιη γοητεία. Καὶ ὅμως ἢ τόσο συχνοαπάντητη αὐτὴ θεωρία, πού συχνὰ καὶ πραγματοποιεῖται, σκεπασμένη βέβαια μὲ περιφράσεις καὶ προσχήματα, ἔχει στὰ θεμέλιά της, κιόλας, ἓνα λογικὸ ἀμάρτημα. "Ἄν ὁ νόμος ἰσχύη μόνο γιατί εἶναι τὸ συμφέρον τοῦ δυνατώτερου, τότε θὰ ἰσχύη ὅσο τοῦ συμφέρει καὶ ὅσο ὁ δυνατώτερος αὐτὸς ἐξακολουθεῖ μὲ τὴ δύναμή του νὰ ἐπικρατῇ. "Ἄν ὁ νόμος σὲ κάποιον δὲν συμφέρη καὶ αὐτὸς ὁ κάποιος γίνῃ μὲ τὴ σειρά του ὁ δυνατώτερος, τότε ὁ νόμος παύει πιά νὰ ἔχη κῦρος. "Ἐτσι ὅμως ἢ πολιτεία δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη καμμιά σταθερότητα καὶ συνέχεια, καμμιά παράδοση καὶ συνοχή· θὰ ἀποτελεῖται ἢ ἱστορία της ἀπὸ μιὰ σειρά ἀπότομες καὶ βίαιες ἀνατροπές. "Ἐτσι δὲν θὰ ὑπάρχη κανὴν πολιτεία, πού νὰ ἀξίζη αὐτὸ τὸ ὄνομα. Πολιτεία ὑπάρχει μόνον ὅπου οἱ δυνατοὶ καὶ ἢ δύναμή τους εἶναι κάτω ἀπὸ τὸ νόμο καὶ ὄχι ὅπου ὁ νόμος εἶναι κάτω ἀπὸ τοὺς δυνατούς καὶ τὸ συμφέρον τους. Ἀπὸ τὴν τέτοια σοφιστικὴ θεωρία ὅμως καταργεῖται ἢ πολιτεία καὶ γιὰ ἄλλον λόγο. "Ὅταν ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ψυχοφυσικὴν ὄντοτητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν ἔχομε κανένα ἄλλο μέτρο ἐκτὸς αὐτοῦ, τότε δὲν μποροῦμε νὰ στηρίξωμε τὴ γνώμη, ὅτι ὁ νόμος τῆς πολιτείας εἶναι ὀρθὸς καὶ ἔχει κῦρος γιατί ἐκφράζει τὸ συμφέρον καὶ τὴ θέληση τοῦ δυνατώτερου. Ἡ μόνη δυνατὴ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἢ θέληση τοῦ δυνατοῦ κυριολεκτικὰ δὲν ἰσχύει, δὲν ἔχει κῦρος, ἀλλὰ ἐπικρατεῖ σὰ φυσικὴ δύναμη. "Ὅπως στὴ φύση ὑπάρχει πόλεμος πάντων κατὰ πάντων, ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ δυνατώτεροι, ἔτσι καὶ στὴν πολιτεία πρέπει νὰ συμβαίη τὸ ἴδιο. Τότε ὅμως καταργεῖται ἢ

ιδιοτυπία τοῦ κόσμου τῆς ἱστορίας, ἡ αὐτοτέλεια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, καὶ ταυτίζεται ἡ πολιτεία μὲ τὴν ὤμη φύση καὶ μὲ τὴν ὤμη βία.

Μὲ τὴν ὑπαγωγὴν ὅμως αὐτῆ τῶν πάντων στὸ νόμο ποῦ ἐπιβάλλει ὁ δυνατώτερος, καὶ ἂν ἔτσι παντοῦ οἱ σοφιστὲς φαίνονται νὰ μένουν πιστοὶ στὴ φύση καὶ στοὺς νόμους τῆς, ξεχνᾶν ὅμως ἓνα τοῦλάχιστον πανάρχαιό τῆς νόμο, τὸν πιὸ βαθὺ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ αὐτὸν ποῦ τὸν ἄνθρωπο τὸν πῆρε ἀπὸ τὰ σπήλαια καὶ τοὺς δρυμοὺς καὶ τὸν ὠδήγησε, μέσα ἀπὸ μύριους ἀγῶνες καὶ θυσίες, καὶ ὡς τὸ τέλος θὰ τὸν ὠδήγη, πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν ὑλικὴ δύναμη καὶ τὴν ἀπλῆ καὶ ὤμη βία, πιὸ πέρα ἀπὸ τὴ φύση, πρὸς τὴν ἱστορία καὶ τὸ πνεῦμα, τὸν πολιτισμὸ καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ πρὸς μιὰν ἰδανικὴ πολιτεία οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης, παιδείας καὶ ἐλευθερίας.